

М.Т. Берлигужин*

Казан федеральдық университеті, Казан, Ресей

*e-mail: 88_max_88.88@inbox.ru

ОРАЛ ӨЗЕНІНІҢ (ЖАЙЫҚ) ТӨМЕНГІ АҒЫСЫ АУМАҒЫНАН ОҢТҮСТІК ПІЛІНІҢ ARCHIDISKODON MERIDIONALIS GROMOVI ЖАҢА ТІСТЕРІН ТАБУ ТУРАЛЫ

Аңдатпа. Орал қ. (Батыс Қазақстан облысы, Қазақстан Республикасы) маңындағы аллювиалды шөгінділерден *Archidiskodon meridionalis gromovi* оңтүстік пілінің молярлы тістері табылды. Бұл жұмыста далалық және камералдық зерттеулердің жалпы қабылданған палеонтологиялық әдістері қолданылды: жыныстардан үлгілерді алу; түрлік диагностика кезіндегі қазба қалдықтарын морфологиялық және морфометриялық талдау. Батыс Қазақстан аумағынан табылған *Archidiskodon meridionalis* палеоплейстоцендік (орта виллафранк) бір-бірін хронологиялық алмастыратын кіші түрлерінің М3/м3 ауысымдық тістері зерттелді. Тістердің сипаттамаларын талдау (пластиналардың жиілігі, бір пластинаның ұзындығы, пластиналардың саны, эмаль қалыңдығы, гипсодонт индексі, тістің пропорция индексі) зерттелген көрсеткіштер *Archidiskodon [Elaphas] meridionalis gromovi*-ге тән көрсеткіштерге жақындағанын көрсетті.

Ауысқан тістердің зерттелуі бір пластинаның ұзындық параметріне диагностикалық сәйкестікте болды. Әр түрлі кіші түрлердегі тістерінің мөлшерінің өзгергіштік шегі негізінен бір-біріне сәйкес келеді.

Негізгі сөздер: оңтүстік піл; мамонт; төрттік шөгінділер; неоплейстоцен; тіс; *Archidiskodon meridionalis*; сүтқоректілер; хвалын трансгрессиясы; Батыс Қазақстан; Жайық өзенінің жайылмасы (Орал).

Кіріспе. Батыс Қазақстан аумағында плейстоцен кезеңіндегі тұяқты жануарлардың алғашқы ғылыми деректері XVIII ғасырға жатады. Әдеби деректер бойынша Орал өзенінде (Жайық өзені) жануарлардың ірі қазба қалдықтарының болуы П.С. Палластың (1786) саяхатынан бері белгілі болған, бұл алғашқы бизондар мен мамонттардың сүйектері Индер ауылы маңында Орал өзенінің (Жайық өзені) жағалауларынан жиі жуылатындығын көрсетеді.

1901 жылы Казан университетінің профессоры А.А. Штукенберг "Орынбор ғылыми мұрағат комиссиясы мұражайының плиоценнен кейінгі жануарларының қалдықтары" мақаласында *Elephas sp* сүйектерінің табылғанын атап өтті. Бұдан әрі Орынбор облысының, Қазақстанның Орал (Батыс Қазақстан облысы) және Торғай (Ақтөбе облысы) облыстарының әртүрлі жерлерінде табылған жақсы сақталған молярлар, бірнеше мамонттардың мүйіз сүйектері, омыртқалар және *Elephas primigenius* (Blum) бас сүйектерінің сынықтары туралы хабарлады. Табылған палеонтологиялық қалдықтар қазіргі уақытта Алматы қаласындағы Қазақстанның Орталық мемлекеттік мұражайында сақтаулы.

Л.С.Берг "Арал теңізі" монографиясында (1908) тіс қалдықтары туралы жазып кеткен: И.П. Толмачевтің анықтамасы бойынша *Elephas primigenius* (Blum) мамонтына жатады.

А.Н.Рябинин (1933) Батыс Сібірдің төрттік шөгінділерінен табылған сүйектер туралы хабарлай отырып, 1928 жылы Есіл өзенінің оң жағалауында Ақмола облысының Селим-

Джевар ауылының маңында Қызыл-айғыр өзенінің көк сазынан *Elephas primigenius*, *Equus caballus fossilis* қалдықтары табылғанын көрсетті.

Н. Г. Кассин (1947) *Elephas primigenius*, *Bos sp* палеонтологиялық қазбалар рис және рис-вюрм дәуірінің басқа қазба сүтқоректілері туралы айтады. Алматы қаласындағы төрттік түзілімдердің үшінші террасасының шөгінділерінде, қиыршық тастардан, құмдардан, саздақтардан және лес саздақтарының жоғарғы бөлігінен тұрады. Қазақстанның батысында Хвалын трансгрессиясының шөгінділерінде *Elephas antiquus*, *Equus caballus* сүйектері кездеседі [1].

Орталық және Солтүстік Қазақстанда (Батыс Сібір жазығының оңтүстігінде) пілдердің қазба қалдықтары өте көп. Б.С.Қожамқұлова [3] ерте неоплейстоценнің 30 табылған жерін атап өтеді.

Қазақстан Республикасы Павлодар облысы Қожамжар кентінің Тобыл жасындағы аллювиалды шөгінділерінде *Elasmotherium sibiricum*, *Mammuthus ex gr*, *Trogontherii-chosaricus*, *Bison sp.* қалдықтары табылды. Кеш неоплейстоценнің шөгінділерінде *mammuthus primigenius* тістері табылды. Сібір эласмотериясының бас сүйегі Шығыс Еуропаның бас сүйектерінен үлкен. Пілдің төменгі жақ сүйегі соңғы ауысымдағы тістердің мөлшері мен морфологиясы бойынша *Mammuthus trogontherii chosaricus* түрлеріне өте жақын [4].

M3/m3 тістерінің сипаттамаларының өзгергіштігін, сондай – ақ Оңтүстік пілдердің бас сүйектерін зерттеу негізінде *Archidiskodon meridionalis S.l.* Шығыс Еуропаның оңтүстігінің ерте плейстоценіне үш таксон бөлінді: *A. M. gromovi* Garutt et Alexejeva, 1964 (хапров фауналық кешені, орта виллафранк); *A. m. meridionalis* (Nesti, 1825) (псекуп фауналық кешені, кеш виллафранк); *A. M. tamanensis* dubrovo, 1964 (таман фаунистік кешені, кеш виллафранктың соңы-галереяның басы) [5, 6]. В.С.Байгушеваның жұмысына сәйкес, қазіргі уақытта DP2/dp2–M1/m1 пілдерінің тістері таксономиялық анықтамалар үшін іс жүзінде қолданылмайды. Сандық көрсеткіштердің бар трансгрессиясына байланысты, сондай-ақ бұл ауысымдардағы пілдердің тістеріне диагноз қою жеткіліксіз болғандықтан қиындық тудырады. Дегенмен, Еуразияның мамонт сызығының әртүрлі пілдеріне жататын мұндай тістердің құрылымы мен өзгергіштігі туралы ақпарат ғылыми қызығушылық тудырады [7].

Қазба пілдерінің тістерінің жақсы сақталуы және олардың жеткілікті зерттелуі қазба пілдерінің жүйелі жағдайын анықтауға мүмкіндік береді. Еуразияның мамонт сызығының пілдеріне арналған көптеген жұмыстар бар, соның ішінде тіс жүйесі мен тістердің морфометриялық белгілерін талдау [8-15].

Зерттеу материалдары мен әдістері. 2019-2020 жылдары Орал қаласы маңындағы Желаев ауылында және Жайық өзенінің жайылмасында Яик ауылында құм-қиыршық тас қоспасының карьерлерінде моляр түрінде остеологиялық материалдар (сурет 1, 2) табылды. Остеологиялық материалдар табылған аудан батпақты-сазды түзілімдерден тұрады. Литологиялық құрамы бойынша бұл аллювиалды және эолдық тастар, құмдақтар мен саздақтар.

Қималардың мынадай географиялық координаттары бар: Желаев а. – N 51°15'21" E 51°29'37", Яик а. – N 51°14'68" E 51°29'61".

Тістердің морфологиялық сипаттамалары мен абсолютті өлшемдері үшін В.Е.Гаруттың (1976), К.Ж.Жылқыбаевтың (1975) еңбектерінде баяндалған әдістемелер мен әдістер қолданылды [1, 2]. Морфометриялық көрсеткіштер 0,1 мм дәлдікпен штангенциркуль арқылы орындалды.

Піл тістерінің маңызды белгілеріне пластиналардың жиілігі, бір пластинаның ұзындығы, пластиналардың саны, эмаль қалыңдығы, гипсодонт индексі, тістің пропорция индексі жатады.

1-сурет. Орал өзенінің (Жайық) сол жағалауы Желаев ауылы маңынан табылған оңтүстік пілінің т3 *Archidiskodon [Elaphas] meridionalis* тісі (масштаб 1:2).

2-сурет. Орал өзенінің (Жайық) жайылмасы Яик ауылы маңынан табылған оңтүстік пілінің т3 *Archidiskodon [Elaphas] meridionalis* тісі (масштаб 1:3).

Сонымен қатар, Батыс Қазақстан тарихи өлке тану музейінің филиалы табиғат және экология музейінде сақтаулы тұрған 8 тіске (остеологиялық материал) талдау жасалып, салыстырылды.

Зерттеу нәтижелері. Орал өзенінің (Жайық) сол жағалауы Желаев ауылы маңынан және Орал өзенінің (Жайық) жайылмасы Яик ауылы маңынан табылған оңтүстік пілінің т3 *Archidiskodon [Elaphas] meridionalis* тістерінің зерттеу нәтижелері 1 кестеде көрсетілді.

1-кесте. т3 *Archidiskodon [Elaphas] meridionalis gromovi* молярларының өлшемдері

Молярлардың ауысуы	Коронканың ұзындығы, мм	Коронканың ең кен ені, мм	Коронканың ең биік жері, мм	Кластнаның жалпы саны, шт	Бір пластинаны орташа ұзындығы, мм	Пластнаның 10 см жиілігі, шт	Эмаль қалыңдығы, мм	Желіну дәрежесі	Гипсодонтиндексі, (Н/В), %	Коронканың пропорция индексі (W/L), %
М 3/3										
Т ж ЭМ №46	210	96	180	14	15	8	2	4	180/96	96/210
Т ж ЭМ №165/2	160	82	175	9	17,7	9	4	2	175/82	82/160
БН-№1	178+	90	170	11+	16,2	8	2	2	170/90	90/178
БН-№2	150+	75	176	9+	16,7	8	2	3	176/75	75/150
Т ж ЭМ №59	125	59	118	12	10,4	11	1	2	118/59	59/125
Т ж ЭМ №29090к	185+	85	170	7+	26,4	6	2	2	170/85	85/185

Т ж ЭМ №87	198	97	160	10	19,8	5	4	3	160/97	97/197
МПи Э №131В	140	74	57	8	17,5	8	3	2	57/74	74/140
Желаев ауылы.	143	74	162	8	17,9	9	4	2	162/74	74/143
Яик ауылы	210	92	148	10	21	6	3	1	148/92	92/210

Тістердің беті қара қоңыр түске боялған. Тістің жеке жасы оның желіну (тозу) деңгейімен анықталады. Бұл белгіні анықтау үшін В.И. Громовтың (1937) әдісіне сүйендік. Сәйкесінше зерттелетін тістің желіну дәрежесі 1-ге тең, яғни зерттеу алған остеологиялық материалымыз аздап желінген (тозған).

Коронкалар көлденең жазықтықта иілген, тістердің коронкалары сыртқы жағынан иілген және ішкі жағынан дөңес. Төменгі жақтың тістерінің шайнау беті сәл иілген. Табылған тіс коронка пішіні бойынша сол жаққа жатады. Пластиналар ортаңғы бөлігінде кеңі түскен.

Тамақты шайнау процесінде пластиналардың біртіндеп желінуі байқалады: шайнау бетінде олардың көлденең қималарынан әртүрлі фигураларды құрағаны анық көрінеді. Пластиналардың желіну дәрежесі бойынша зерттелетін тіс желінудің бірінші түріне - меридионалоид (-.-) жатады. Толқынды қатпарлары бар орташа қалың Эмаль 3-4 мм. Пластиналар саны, бір пластинаның ұзындығы, пластиналардың жиілігі, эмальдың қалыңдығы бойынша алынған нәтижелер мұражайда сақталған үлгілердегі тіс параметрлерімен сәйкес келеді.

Екінші тіс Яик ауылы маңындағы Жайық өзенінің жайылмасынан табылды.

Пластиналардың жалпы санының жартысынан азы желінген, яғни зерттелетін тістің желіну коэффициенті 2-ге тең. Коронкалар көлденең жазықтықта иілген, тістердің коронкалары сыртқы жағынан иілген және ішкі жағынан дөңес. Төменгі жақтың шайнау бетінің тістері сәл иілген. Коронканың пішіні бойынша тіс жақтың сол жағына жатады.

3-сурет. Оңтүстік пілінің моляры (экз. МПи Э №87) (экз. МПи Э №131В) (масштаб 1:3).

4-сурет. Оңтүстік пілінің моляры (масштаб 1:3).

Сондай-ақ, 1-кестеде табиғат және экология музейінде сақталған молярлардың өлшемдері келтірілген, (сурет. 3,4). Олардың көптеген көрсеткіштері бойынша (пластиналардың жиілігі, бір пластинаның ұзындығы, пластиналардың саны, эмальдың қалыңдығы, гипсодонт индексі, коронканың пропорция индексі) Орал өзенінің (Жайық) сол жағалауы Желаев ауылы маңынан және Орал өзенінің (Жайық) жайылмасы Яик ауылы маңынан жаңадан табылған оңтүстік пілінің m3 *Archidiskodon* [*Elaphas*] *meridionalis* тістерінің зерттеу нәтижелеріне сәйкес келеді.

Қорытынды. Зерттеуге алынған остеологиялық материалдардың көрсеткіштері А.В.Шпанскийдің жұмысында сипатталған тіс көрсеткіштерімен сәйкес келеді. [4].

Батыс Қазақстанда табылған тістерді басқа жерлердегі пілдердің тістерімен салыстыру көрсеткіш сипаттамалары бойынша – коронкалардың ұзындығы, пластиналардың 10 см жиілігі және эмальдың қалыңдығы – *Archidiskodon* [*Elaphas*] *meridionalis gromovi* (орташа виллафранк) тән көрсеткіштерге жақындағанын көрсетті.

Авторлар, табиғат және экология мұражайы, Батыс Қазақстан тарихи-өлкетану музейі филиалының қызметкерлеріне коллекциялық материалдарды зерттегені үшін және БҚУ гуманитарлық және жаратылыстану ғылымдары зерттеу зертханасының ғылыми қызметкеріне алғыс білдіреді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- [1] Жылкибаев К.Ж. Древние слоны Казахстана: научн.изд. / К.Ж. Жылкибаев. - Алма-Ата: Наука, 1975. - 132 с.
- [2] Гарутт В.Е. Исследование зубов вымерших слонов: учеб.пос. / В.Е. Гарутт, И.В. Форонова. – Новосибирск: ИГГ СО АН СССР, 1976. - 35 с.
- [3] Кожамкулова Б.С. Позднекайнозойские копытные Казахстана: учеб. пос. / Б.С. Кожамкулова. - Алма-Ата: Наука, 1981. - 144 с.
- [4] Шпанский А. В. Четвертичные млекопитающие из местонахождения Кожамжар (Павлодарская область, Казахстан) / А.В. Шпанский, С.А. Ильина, В.Н. Алиясова // Вестник Томского государственного университета. - 2015. - № 399. - С. 254-264.
- [5] Громов В.И. Палеонтологическое и археологическое обоснование стратиграфии континентальных отложений четвертичного периода на территории СССР (Млекопитающие, палеолит) / В.И. Громов. – Москва: АН СССР, 1948. – 520 с.
- [6] Алексеева Л.И. Новые данные об эволюции слонов рода *Archidiskodon* / Л.И. Алексеева, В.Е. Гарутт // Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода. - 1965. - № 30. - С. 161–166.
- [7] Байгушева В.С. Особенности строения зубов $dp4$ и $m1$ слонов рода *Archidiskodon* (mammalia, elephantidae) юго-восточной Европы / В.С. Байгушева, В.В. Титов, И.В. Форонова // Наука Юга России. - 2016. - Т.12. - № 3. - С. 67-88.
- [8] Baigusheva V. & Titov V. (2012). The evolution of Eastern European meridionaloid elephants' dental characteristics. - *Quaternary International*, 206–216.
- [9] Maschenko E.N., Tikhonov A.N. & MacPhee D.E. (2005). Mammoth calf from Bolshoi Lyakhovskii Island (New Siberian Islands, Arctic Siberia). - *Russian journal of theriology*. 4(1): 79–88.
- [10] Lister A.M., Sher A.V., Van Essen H. & Wei G. (2005). The pattern and process of mammoth evolution in Eurasia. - *Quaternary International*, 126–128.
- [11] Wei G., Hiroyuki T., Kawamura Y. & Jin C. (2006). Pliocene and early Pleistocene Mammoths of Northern China: their revised taxonomy, biostratigraphy and evolution. - *Journal of Geosciences Osaka City University*, 49(5), 59–101.
- [12] Arribas A. (2009). Mammalian lost world in southwest Europe during the Late Pliocene. - *PloS One*, 4(9), 1–10.
- [13] Обада Т.Ф. Заметки о систематической принадлежности древнейших Elephantinae Gray, 1821 (Mammalia, Proboscidea) Европы / Т.Ф. Обада // Сб. статей IV Международной мамонтовой конференции; под ред. П.А. Лазарева, Г.Г. Боескорова, Е.Н. Машенко. – Якутск, 2010. – С. 80–106.
- [14] Kostopoulos D.S. & Koulidou I. (2015). An early mammoth maxilla from north-western Greece. - *Quaternary International*, 379, 155–163.
- [15] Bukhsianidze M. & Koiava K. (2018). Synopsis of the terrestrial vertebrate faunas from the Middle Kura Basin (Eastern Georgia and Western Azerbaijan, South Caucasus). - *Acta Palaeontologica Polonica*, 63(3), 441–461.

REFERENCES

- [1] Zhylykbaev, K.Zh. (1975) Drevnie slony Kazakhstana [Ancient elephants of Kazakhstan]. Alma-Ata: nauka [in Russian].
- [2] Garutt, V.E. & Foronova, I.V. (1976) Issledovanie zubov vymershih slonov (metodicheskie rekomendacii) [Study of teeth of extinct elephants]. Novosibirsk: IGG SO AN SSSR [in Russian].

[3] Kozhamkulova, B.S. (1981) Pozdnekajnozojskie kopytnye Kazahstana [Late Cenozoic ungulates of Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].

[4] Shpanskij, A. V., Il'ina, S. A. & Aliyasova V. N. (2015) Chetvertichnye mlekopitayushchie iz mestonahozhdeniya Kozhamzhar (Pavlodarskaya oblast', Kazakhstan) [Quaternary mammals from the Kozhamzhar locality (Pavlodar region, Kazakhstan)]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. - Bulletin of Tomsk state University*, 399, 254-264. [in Russian].

[5] Gromov, V.I. (1948) Paleontologicheskoe i arheologicheskoe obosnovanie stratigrafii kontinental'nyh otlozhenij chetvertichnogo perioda na territorii SSSR (Mlekopitayushchie, paleolit). [Paleontological and archaeological substantiation of the stratigraphy of continental deposits of the Quaternary period on the territory of the USSR (Mammals, Paleolithic)]. Moskva: AN SSSR [in Russian].

[6] Alekseeva, L.I. & Garutt, V.E. (1965) Novye dannye ob evolyucii slonov roda Archidiskodon. [New data on the evolution of elephants of the genus Archidiskodon]. *Byulleten' komissii po izucheniyu chetvertichnogo perioda. - Bulletin of the Commission for the study of the Quaternary period*, 30, 161-166. [in Russian].

[7] Bajgusheva, V.S., Titov, V.V. & Foronova, I.V. (2016) Osobennosti stroeniya zubov dp4 i m1 slonov roda archidiskodon (mammalia, elephantidae) yugo-vostochnoj Evropy [Features of the structure of teeth dp4 and m1 of elephants of the genus Archidiskodon (mammalia, elephantidae) of South-Eastern Europe]. *Nauka Yuga Rossii. - Science of the South of Russia*, 2016, 12, 3, 67-88. [in Russian].

[8] Baigusheva, V. & Titov, V. (2012) The evolution of Eastern European meridionaloid elephants' dental characteristics. *Quaternary International*, 255, 206–216.

[9] Maschenko, E.N., Tikhonov, A.N. & MacPhee, D.E. (2005) Mammoth calf from Bolshoi Lyakhovskii Island (New Siberian Islands, Arctic Siberia) *Russian journal of theriology*, 4(1), 79–88.

[10] Lister, A.M., Sher, A.V., Van Essen, H. & Wei, G. (2005) The pattern and process of mammoth evolution in Eurasia. *Quaternary International*, 126–128.

[11] Wei, G., Hiroyuki, T., Kawamura, Y. & Jin, C. (2006) Pliocene and early Pleistocene Mammoths of Northern China: their revised taxonomy, biostratigraphy and evolution. *Journal of Geosciences Osaka City University*, 49(5), 59–101.

[12] Arribas, A., Garrido, G., Viseras, C., Soria, J.M., Pla, S., Solano, J.G. et al. (2009) Mammalian lost world in southwest Europe during the Late Pliocene. *PLoS One*, 4(9), 1–10.

[13] Obada, T.F. (2010). Zametki o sistemacheskoy prinadlezhnosti drevnejshih Elephantinae Gray, 1821 (Mammalia, Proboscidea) Evropy [Notes on the systematic affiliation of the most ancient Elephantinae Gray, 1821 (Mammalia, Proboscidea) Notes on the systematic affiliation of the most ancient Elephantinae Gray, 1821 (Mammalia, Proboscidea) Europe]. P.A. Lazarev, G.G. Boeskorov, E.N. Maschenko (Ed.). Yakutsk [in Russian].

[14] Kostopoulos, D.S. & Koulidou, I. (2015). An early mammoth maxilla from north-western Greece. *Quaternary International*, 379, 155–163.

[15] Bukhsianidze, M. & Koiava, K. (2018). Synopsis of the terrestrial vertebrate faunas from the Middle Kura Basin (Eastern Georgia and Western Azerbaijan, South Caucasus). *Acta Palaeontologica Polonica*, 63(3), 441–461.

М.Т. Берлигужин*

Казанский федеральный университет, Казань, Россия

*e-mail: 88_max_88.88@inbox.ru

НОВЫЕ НАХОДКИ ЗУБОВ ЮЖНОГО СЛОНА ARCHIDISKODON MERIDIONALIS GROMOVI НА ТЕРРИТОРИИ НИЖНЕГО ТЕЧЕНИЯ Р. УРАЛ (ЖАЙЫК)

Аннотация. В аллювиальных отложениях около г. Уральск (Западно - Казахстанская область, Республика Казахстан) были обнаружены коренные зубы южного слона *Archidiskodon meridionalis gromovi*. В данной работе были применены общепринятые палеонтологические методы полевых и камеральных исследований: стандартная методика работы с палеонтологическим материалом для извлечения образцов от вмещающей породы; морфологический и морфометрический анализ ископаемых остатков при видовой диагностике. Были изучены серии зубов смен М3/м3 хронологически сменяющихся друг друга подвидов *Archidiskodon meridionalis* из палеоплейстоценовых (средний виллафранк) местонахождений Западного Казахстана. Анализ характеристик зубов (частоты

пластин, длины одной пластины, количества пластин, толщины эмали, индекса гипсодонтности, индекс пропорции коронки) показал, что исследуемые показатели приближаются к показателям, характерным для *Archidiskodon [Elaphas] meridionalis gromovi*.

Для исследованных смен зубов весьма диагностичным оказался параметр длины одной пластины. Пределы изменчивости размеров коронки зубов у разных подвидов в значительной степени совпадают.

Ключевые слова: южный слон; мамонт; четвертичные отложения; неоплейстоцен; зуб; *Archidiskodon meridionalis*; млекопитающие; хвалынская трансгрессия; Западный Казахстан; пойма р. Урал (Жайык).

M.T. Berliguzhin*

Kazan Federal University, Kazan, Russia

*e-mail: 88_max_88.88@inbox.ru

NEW FINDINGS OF THE TEETH OF THE SOUTHERN ELEPHANT ARCHIDISKODON MERIDIONALIS GROMOVI IN THE LOWER REACHES OF THE URAL RIVER (ZHAIYK)

Abstract. Molars of the southern elephant *Archidiskodon meridionalis gromovi* were found in alluvial deposits near Uralsk (West Kazakhstan region, Republic of Kazakhstan). In this work, were applied generally accepted paleontological methods of field and cameral research: standard methods of working with paleontological material for extraction of samples from the host rock; morphometrically morphological analysis of fossil remains in the species diagnosis. Have been studied a series of teeth of M3/m3 shifts of chronologically successive subspecies of *Archidiskodon meridionalis* from paleopleistocene (middle villafrancian) localities in Western Kazakhstan. Analysis of the characteristics of teeth (frequency of plates, length of one plate, number of plates, enamel thickness, hypsodont index, crown proportion index) showed that the studied indicators are close to those characteristic of *Archidiskodon [Elaphas] meridionalis gromovi*.

For the studied tooth changes, the parameter of the length of one plate turned out to be very diagnostic. The limits of variation in the size of the crown of teeth in different subspecies largely coincide.

Keywords: southern elephant; mammoth; quaternary deposits; neo-Pleistocene; tooth; *Archidiskodon meridionalis*; mammals; khvalyn transgression; Western Kazakhstan; floodplain of the Zhaiyk river (Ural).